

1-nji tema: Türkmen Türkçesinde söz dizimi, tanımı ve içeriği (Türkmen dilinde sözleriň düzümi, düşündiriş we mazmuny)

Dersiň maksady:

- ✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,
- ✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;
- ✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;
- ✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleýiş medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;
- ✓ dersde türkmen dilini we edebiyatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyat sapaklarynda tehniki serişdelerden peýdalanmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirligi, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiyasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, “**akyly kompas**” “**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçiligi we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- deňişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

- ✓ Gramerin en büyük bölümlerinden biri “sentaks”
- ✓ Türkmençe ’de terim olarak “**sintaksis**” kelimesi kullanılır.
- ✓ Aslen yabancı sözcüktür, yunanca “**syntaxis**”

- ❖ Geçmişte bu kelime askeri terim olarak da kullanılmıştır.
- ❖ Askerlerin sıraya durması, ordu birliklerinin bir araya gelmesi
- ❖ Terim çeşitli dillerde farklı kelimelerle adlandırılmaktadır:
Rusça “Синтаксис”; Türkçe “Söz dizimi” / “Cümle Bilgisi”
Arapça “Nahuv”, Osmanlı Türkçesinde “Nahiv”
Fransızca “Syntaxe”

✓ **Kelimenin anlamları:**

- ✓ “**düzülme**” (dizilme),
- ✓ “**gurulma**” (kurulma),
- ✓ “**birikme**” (birleşme, katılma, karışma)
- ✓ “**hatara durma**” (sıralanma)
- ✓ “**nyzama girme**” (sıraya girme)

❖ Bu işlikleriň bary dil bilen baglanyşyklydyr. Has dogrusy, diliň esasy birligi bolan sözlere häsiýetlidir.

❖ Diliň esasy birligi bolan sözler özara düzülme häsiýetine eýedir.

❖ Şonuň esasynda sözleriň özara ikibir-ikibir baglanyşyp düzülmegi netijesinde emele gelen düzüme “söz düzümi” diýilýär.

✓ “**Söz düzümi**” näme diýmek?

❖ Bu ýerde ilki bilen “söz düzümi” diýen adalganyň doly we dogry manysy bilinmelidir.

- ❖ Şonuň üçin mugallym talyplara turuwbaşdan şol adalganyň türkmen dilindäki manysyny dogry düşündirmelidir
 - ❖ Bu düşündirişden soňra dürli nusgalar esasynda ele alnan manynyň türkmen dilinde “**sözleriň ikibir-ikibir düzülmegi**” / “**sözleriň ikibir-ikibir baglanyşmagy**” bolandygy anyklaşdyrylmalydyr.
 - ❖ Türkmen dilinden alnan ýörite mysallar bilen “söz düzümi” bilen baglanyşykly giňişleýin maglumatlar berilmelidir.
-
- ❖ “Söz düzüminiň” sözleriň özara baglanyşygy bolandygy düşündirilmelidir.
 - ❖ Bu düzümlerde esasy iki sany baglanyşygyň bolandygyna üns çkilmelidir.
 - ❖ Şol baglanyşygyň biri grammatik baglanyşyk beýlekisi bolsa many taýyndan baglanyşyk

Сөз дүзүмлери

Сөзлериң өзара маны ве грамматик тайдан икибир-икибир багланышмагына **сөз дүзүмлери** дийилйәр.
Гара галам, мениң китабым.

Сөз дүзүмлериниң

- ✓ биринжи сөзүне **гарашлы сөз**,
- ✓ икинжи сөзүне **эсасы сөз**
дийилйәр.

Сөз дүзүмлериниң гарашлы сөзи белли бир сорага жогап боляр. Олара сораглар эсасы сөзүң үсти билен берилйәр.

Деряның сувы - нәмәниң сувы? Сары гавун - нәхили гавун?

Түркмен дилинде сөз дүзүмлериниң өрән көп гөрнүшлери уланыляр. Булары эмеле гетирйән сөзлериң өзара багланышыгы хем дүрли-дүрли боляр. Оларың эсасылары шулардыр:

- ❖ Гарашлы сөз көпленч эелик дүшүмде, эсасы сөз белли бир йөңкемеде гелйәр. Булар бири-бирлери билен шол гошулмалар аркалы багланышярлар.
- ✓ Мениң китабым, үзүмиң япрагы, гавуның чигиди.

Шу хили сөз дүзүмлериниң гарашлы сөзи эелик дүшүмиң гошулмасыны кабул этмән хем уланыляр.

Обаның адамлары - оба адамлары, меқдебиң окувчылары - меқдеп окувчылары.

- ❖ Гарашлы сөзи хемише сыпатдан, эсасы сөзи атдан боляр. Шунда биринжи сөз гошулма кабул этмейәр. Олар бири-бирлери билен өз манылары боюнча багланышярлар ве биринжи сөз *нәхили? ненеңси?* диен сорага жогап боляр.
- ✓ Сары гавун, гара үзүм, бейик депе, ак телпек, галың мата, улы газан.

Эсасы сөз сан, йөңкеме, дүшүм гошулмаларыны кабул эдип билер.

Сары гавун - сары гавунлар, сары гавунларың; гара үзүм - гара үзүмлер, гара үзүмиң, гара үзүмден.

Сөз дүзүми ве сөзлем

Сөз дүзүмлериниң ве сөзлемлериң өзлерине махсус болан айратынлыклары бар. Сөзлемлер долы гутаран ой-пикирлери аңладярлар, эмма сөз дүзүмлери долы гутаран ой-пикири

аңлатмаярлар. Шонуң үчин сөзлемлер хемише өзбашдак уланылып билйәрлер, эмма сөз дүзүмлери, көпленч, сөзлемлериң ичинде уланыларлар.

Эркин ве дурнуклы сөз дүзүмлери

Сөз дүзүмлери *эркин* ве *дурнуклы* сөз дүзүмлери диен топарлара бөлүнйәрлер. Олар мазмуны, хызматы, уланышлары, дүзүминдәки сөзлериң ягдайы боюнча бири-биринден тапавутланярлар.

Эркин сөз дүзүминде онуң компонентлериниң хер бири сөзлемиң бир агзасы болуп гелмәге укыплыдыр, бир есасы сөзе бирнәче гарашлы сөз багланып гелип билйәр. Шол гарашлы сөзлериң хер бири сөзлемде грамматик сорага жогап боляр. Гарашлы сөзлериң орун тайындан ерлешдирилиши эркин ягдайда боляр, ягны багланышян сөзлериң арасына башга сөзлер хем дүшүп билйәр, онуң герими гиң боляр.

Гызлар хәзир (хачан?) ювашлык билен (нәхалда?) мекдебе тарап (нирә?) уградылар. Дурнуклы сөз дүзүмлериңи емеле гетирйән сөзлериң хеммеси бир сорага жогап болуп, сөзлемде битевиликде бир агза болярлар.

Агзы говшак. Бөвреги бөкмек (гүлмек).

Дурнуклы сөз дүзүмлериңде сөзлериң ерлерини чалшырмак, үйтгетмек я-да араларына башга сөз гошмак, көпленч, мүмкин дәл.

Söz düzüminiñ sözden tapawudy

▲ **Söz düzümi hem edil söz ýaly, düşüñjäni añladýar, ýöne ol söze garanda has anyk düşüñjäni görkezýär, çünki söz düzüminiñ garaşly sözi esasy sözi añladýan düşüñjesini her taraplaýyn has-da anyklaşdyrýar, giñeldýär.**

Meselem: agaç (söz) – uzyn agaç (söz düzümi). adam (söz) – akyly adam (söz düzümi).

Söz

Söz diliň esasy birligidir. Adamlar sözüň kömegi bilen predmetleri, hadysalary, düşünjeleri, olaryň özara gatnaşygyny aňladýarlar. Sözleriň esasy köplügi özbaşdak many aňladýan atlardan, sypatlardan, işliklerden, ... ybaratdyr. Özbaşdak many aňladýan sözler sesleriň utgaşmasyndan hasyl bolýarlar, bir ýa birnäçe bogundan durýarlar. Olar dürli söz toparlaryna degişli bolmak bilen, leksiki hyzmata eýedirler. Sözüň aňladýan düşünjesi onuň leksiki hyzmatydyr.

Söz düzümi

Sözleriň grammatik we many taýdan özara birikmesinden emele gelen sintaktik birlige söz düzümi diýilýär.

Söz düzümi iki ýa-da köp sözden bolup bilýärler. Meselem: Akylyly adam, at gazanan artist.

Söz düzümini hasyl edýän sözler doly manyly bolup, biri beýlekisine garaşly bolýarlar. Olar biri-biri bilen ylalaşma, ýanaşma hem-de eýerme ýollary arkaly baglanyşýarlar (jedwele serediň).

Söz düzümi Baglanyş ýollary

1. Biziň şäherimiz. Sanda we ýöňkemedede ylalaşýanlygy üçin – ylalaşma baglanyşygy.

2. Asylyly gyz.Ýaşyl ýaprak. Söz üýtgediji goşulmasyz, kömekçi sözsüz, tertip tanýnyndan baglanyşanlygy sebäpli – ýanaşma baglanyşygy.

3. Guş ýaly uçmak. Garaşly sözüň belli bir şekilde gelmegini esasy sözüň talap edýänligi üçin – eýerme baglanyşygy.

Söz düzümini hasyl edýän sözler iki bölekden ybarat bolup, olaryň birinjisine

✓ **garaşly söz**, gysgaldylan görnüşi şertli **[G]**,

ikinjisine

✓ **esasy söz**, gysgaldylan görnüşi şertli **[E]**,

diýilýär. Olar biri-birini aýyklar gelýärler.

Meselem: “Aman” we “bag”; “galam bilen” we “ýazmak”; “bu” okalgadaky” we “okalgadaky kitaplar” diýen sözleriň özara grammatik baglanyşygynyň netijesinde:

Amanyň bagy

Amanyň [G]

bagy [E],

galam bilen ýazmak;

galam bilen [G]

ýazmak [E].

bu okalgadaky kitaplar

bu [G]

okalgadaky [E];

okalgadyky [G]

kitaplar [E]